

Glossa do karaimejskiej sfragistyki. Projekty pieczęci organizacji karaimejskich w Polsce przed drugą wojną światową*

Rafał Witkowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Historyczny
Instytut Historii

A Gloss for Karaite Sigillography. Designs for Seals Used by Karaite Organizations in Poland before World War II

Summary: Very little is known about the Karaite seals used during time of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The development of the administration in the Russian Empire forced Karaites to use seals. However, the new reality that emerged following the introduction of a new law in the Republic of Poland in 1936 offered them a chance to change some elements of official Karaite iconography.

Keywords: seals, Karaite organizations, Vilnius, Troki, hachan, hazzan

Na mocy przywileju wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka Karaimi w Trokach otrzymali przywilej, który nadawał im prawo magdeburskie i powoływał karaimejskiego wójta¹. Wydaje się, że występując na przestrzeni

* Pierwotna wersja tego tekstu została przedstawiona podczas posiedzenia Poznańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Heraldycznego w maju 2015 r.

¹ Por. Kiaupa, Zigmantas, *Dwuczlone miasto Troki w XV-XVI wieku*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 345–352.

wieków w imieniu społeczności karańskiej musiał on posługiwać się swoją pieczęcią, dzięki której uwiarygadniał wydawane dokumenty. Nie zachował się prawdopodobnie żaden odcisk pieczęci wójta karańskiego. Symbolem używanym do zdobienia opraw rękopisów karańskich była gwiazda Dawida lub Menora², ale trudno powiedzieć, czy ten sam symbol używany był także na tłoku pieczętnym wójta trockiego.

Zmiany w funkcjonowaniu karańskiej społeczności pod panowaniem rosyjskim wymusiły także wprowadzenie do obiegu pieczęci poświadczających korespondencję urzędową. Wzór takiego typariusza odnaleźć można na wypisie z księgi metrykalnej wystawionym przez starszego hazzana karańskiego w Charkowie 25 października 1912 r. Otok na pieczęci zawiera tekst w języku rosyjskim: ГАЗЗАНЬ ХАРЬ. КАРАИ[] М. ФЕХЕРЛИИ, zaś w polu pieczęci widnieje carski orzeł oraz hebrajskie słowa: וזח oraz imię פנרלי מרדכי³ (ryc. 1).

W połowie XIX w. przygotowano w języku rosyjskim spis Karaimów, mieszkających w Nowy Mieście w powiecie Poniewież. Znajduje się tam pieczęć ukazująca fasadę (zapewne) świątyni o trzech wieżach i trzech oknach, z napisem na otoku w języku litewskim: LIETUVOS KARAIMŲ KENASA. Trudno jednak stwierdzić jednoznacznie, kiedy została ona wykonana⁴. Datacja tego spisu (8 października 1850 r.) wskazywałaby raczej, że jest to pieczęć nieco późniejsza, może z okresu międzywojennego, przystawiona na przygotowanym uprzednio carskim spisie (ryc. 2).

Okres między pierwszą i drugą wojną światową przyniósł w społeczności karańskiej głębokie przemiany, które doprowadziły do przewartościowania świadomości Karaimów i porzucania wielu elementów łączących ich z Żydami. Dotyczyło to także szeroko rozumianej symboliki religijnej.

Po objęciu przez Seraję Szapszala godności hachana w 1928 r. jednym z podstawowych zagadnień, przed którymi stanął, było prawne uregulowanie pozycji Karaimów w Rzeczypospolitej Polskiej. Do tej pory obowiązywały częściowo

² Np. LMAVB RS F 305-7, gdzie Gwiazda Dawida na przedniej oprawie kilku ksiąg Biblii (m.in. Księgi Estery, Księgi Daniela), przepisanej w XIX w. przez Ziewuluna Rojeckiego; LMAVB RS F 305-44, gdzie na przedniej i tylnej oprawie Księgi Hioba i innych modlitwy, przepisanej po hebrajsku i karańsku w XIX w., znajduje się Menora i dwa fantastyczne zwierzęta.

³ LMAVB RS F 305-1057, fol. 22 r.

⁴ Spis Novomejskiego Karańskiego Obščestva Poniewieskiego Ujezda, Kowienkoj Guberni. [Archiwum Michała Tynfowicza] – RKNM (1850), rewizja przechowywana jest w kolekcji Michała Tynfowicza, w rękach prywatnych. Za informację dziękuję p. Marioli Abkowicz.

przepisy prawne wprowadzone jeszcze przez zaborców, tak rosyjskiego (dla gmin w Trokach, Wilnie i Łucku), jak i austro-węgierskiego (dla gminy w Haliczu)⁵.

Po żmudnych negocjacjach projekt stosownej ustawy sejmowej został przedstawiony dnia 7 lutego 1936 r. podczas dziewiątego posiedzenia Sejmu RP V kadencji. W sprawozdaniu stenograficznym z obrad poseł-sprawozdawca, Hoffman, podkreślił, że proponowana ustawa nawiązywała „do starych tradycji. Jednym z takich objawów tej starej tradycji jest godło, mianowicie hachan, najwyższy przełożony kościoła karaïmskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, według artykułu 25 posiada pieczęć z otokiem i godłem państwowym – orłem”⁶. Ostatecznie Sejm RP przyjął 21 kwietnia 1936 r. dwie ustawy: O stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP oraz O stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Wyznaniowego w RP, ogłoszone w Dzienniku Ustaw 24 kwietnia 1936 (odpowiednio pozycje 240 i 241). We wspomnianej ustawie w artykule 25 określono symbolikę oficjalnych pieczęci:

- „(1) Hachan Karaïmski w Rzeczypospolitej Polsce posiada własną pieczęć.
- (2) Hachanowi służy prawo posiadania godła państwowego w swej pieczęci. Pozatem pieczęć zawiera napis obwodowy z określeniem władzy duchownej w języku polskim.
- (3) Hazzanowie używają pieczęci z godłem wyznaniowym i napisem obwodowym, zawierającym wyraz „Hazzan” oraz nazwę karaïmskiej gminy wyznaniowej w języku polskim.
- (4) Wzory pieczęci ustala Hachan, a podlegają one zatwierdzeniu Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych”⁷.

W nawiązaniu do tych ustaw Rada Ministrów wydała 26 sierpnia 1936 r. dwa rozporządzenia: O uznaniu Statutu Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz O uznaniu Statutu Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej. Oba dokumenty zostały ogłoszone w Dzienniku Ustaw 24 września 1936 r. (odpowiednio poz. 517 i 518). Artykuł 6 tego rozporządzenia nakładał na hachana obowiązek prowadzenia sekretariatu,

⁵ Dnia 20 kwietnia 1921 zarejestrowano Wileńskie Stowarzyszenie Karaïmów, którego zarząd przygotowywał projekt przepisów o stosunku władz do Karaïmskiego Związku Religijnego. Minęło ponad dziesięć lat zanim ostatecznie uregulowano te kwestie; por. Kobeckaitė, Halina, *Karaïmi w Wilnie i Trokach*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty”, 1993, nr 3–4, s. 45–46.

⁶ LMAVB, F 301-476, fol. 2 r.

⁷ Kopia w LMAVB RS F 143-474 (Dz. U. nr 30 z 24 kwietnia 1936, s. 551).

który miał nadzorować korespondencję urzędową hachana oraz Karaïmskiego Zarządu Duchownego⁸. Przygotowanie nowych pieczęci było zatem koniecznością po wprowadzeniu nowych regulacji prawnych, aczkolwiek nie było pierwszym tego rodzaju przedsięwzięciem w okresie głębokich przemian społeczności karaïmskiej.

W 1932 r. przygotowany został projekt pieczęci „Towarzystwa Miłośników Literatury i Historii Karaïmskiej”⁹ o średnicy 37 mm (ryc. 3)¹⁰. Oprócz napisu w języku polskim pole pieczęci zostało podzielone na dwie części, z których górna odwoływała się do aktywności towarzystwa na polu literatury, a dolna – historii. O ile znaczenie symboliczne bakałarza, dwóch piór, księgi (drukowanej?, rękopiśmiennej?) i zwiniętego dokumentu w górnej części pieczęci pozostaje jasnym przekazem, o tyle część dolna nastrecza pewne trudności. Na tarczy ostrołukowej umieszczono ośmioramienną gwiazdę z dwoma kamiennymi płytami, symbolizującymi Dziesięć Przykazań (Pięcioksiąg Mojżesza?). Staropolska szabla oraz rozdwojony oszczep mogą odwoływać się do rzekomej służby wojskowej Karaïmów dla wielkich książąt¹¹.

Wzoru nowych pieczęci odnaleźć można w poszycie zatytułowanym „Projekt pieczęci organizacji karaïmskich w Polsce” (ryc. 4), znajdującym się w zbiorach Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk¹². Nie wiadomo, kto przygotował te wzory, ale biorąc pod uwagę liternictwo oraz sposób wykonania rysunku technicznego wydaje się, że ten sam autor przygotował uprzednio projekt pieczęci Towarzystwa Miłośników Literatury i Historii Karaïmskiej w 1932 r. Oprócz wspomnianych projektów pieczęci zamieszczono tam także kolorowy wizerunek herbu karaïmskiego, który jest do dziś używany (ryc. 5). Pole tarczy herbowej jest podzielone na trzy części. W lewej górnej znajduje się rozdwojony

⁸ Kopia w LMAVB RS F 143-474 (Dz. U. nr 72 z 24 września 1936, s. 1181).

⁹ Por. Gąsiorowski, Stefan, *Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaïmskiej w Wilnie i jego członkowie w latach 1932–1939*, [w:] *Karaj kiuiñlari. Dziedzictwo Narodu Karaïmskiego we Współczesnej Europie*, pod red. M. Abkowicz i H. Jankowskiego, Wrocław 2004 [druk: 2005] s. 71–83. [Toż w języku rosyjskim, tamże s. 222–234].

¹⁰ LMAVB RS F 143-968c, fol. 2r (Projekt pieczęci Towarzystwa Miłośników Literatury i Historii Karaïmskiej).

¹¹ Takie elementy ikonograficzne można odnaleźć także w herbie litewskiego starostwa Naujamiestis (Nowe Miasto), jaki został przyjęty w 2008 r.; por. Jaroszyńska, Irena, *Karaïmska symbolika w herbie Nowego Miasta*, „Awazymyz” 2008, nr 2 (19), 2, 19.

¹² LMAVB RS F 143-916: Pieczęci Hachana Karaïmskiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz Hazzanów Karaïmskich gmin wyznaniowych w Wilnie, Trokach, Haliczu i Łucku.

oszczep, w prawej górnej tarcza (bez żadnych dodatkowych elementów), a dolnej części – stylizowany widok twierdzy w Czufut Kale lub – według niektórych uczonych – zamku książęcego w Trokach. Jako elementy zdobnicze zastosowano szal modlitewny oraz nakrycie głowy duchownego (fol. 2 r).

Wzór pieczęci hachana (średnica 45 mm), zgodnie z wymogami ustawy z 21 kwietnia 1936 r., zawierał napis: „HACHAN KARAIMSKI W RZECZY-POSPOLITEJ POLSKIEJ” oraz wizerunek orła w polu pieczęci (fol. 14 r, 17 r) (ryc. 6, 7). Różnice między tymi dwoma projektami sprowadzają się do drobnych szczegółów w liternictwie. Podobna w formie była pieczętka używana przez Karaïmski Zarząd Duchowny w okresie poprzedzającym uchwalenie wspomnianej ustawy. Jej odbicie zamieszczono (obok podpisu ułhu-hazzana Sz. Firkowicza) na świadectwie urodzenia Anny Pileckiej, wystawionym 6 maja 1931 r.¹³ (ryc. 8).

Kolejne trzy przykłady dotyczyły pieczęci hazzana (o średnicy 37 mm). Według tego wzoru hazzanowie w Trokach, Wilnie, Haliczu i Łucku mieli używać takiej samej pieczęci, która różniła się tylko opisem: „HAZZAN KARAIMSKIEJ GMINY WYZNANIOWEJ W TROKACH” (fol. 11 r) (ryc. 9), „HAZZAN KARAIMSKIEJ GMINY WYZNANIOWEJ W WILNIE” (fol. 12r) (ryc. 10) oraz „HAZZAN KARAIMSKIEJ GMINY WYZNANIOWEJ W TROKACH”, (fol. 18 r) (ryc. 11). W polu pieczęci znajdowała się dziesięcioramienna gwiazda, a w niej w kolistym obramowaniu dwie tablice Dziesięciorga Przykazań, nad nimi korona. Poszczególne wzory różnią się także detalami ikonograficznymi, ale koncept pieczęci pozostaje ten sam.

Nieco odmienny jest projekt pieczęci hazzana wileńskiego (fol. 15 r). Zawiera on napis: „HAZZAN KARAIMSKIEJ GMINY W WILNIE”, a pole pieczęci wypełnia widok frontonu kienesy wileńskiej (ryc. 12). Ostatnim wzorem jest pieczęć (o średnicy 37 mm) z napisem w dwóch okalających liniach „HAZZAN KARAIMSKIEJ GMINY WYZNANIOWEJ W TROKACH. URZĘDNIK STANU CYWILNEGO” (ryc. 13), z taką samą kompozycją ikonograficzną (fol. 16r). Inną wersję takiej pieczęci zamieszczona została z napisem w całości w jednej linii w formie: „HAZZAN KARAIMSKIEJ GMINY WYZNANIOWEJ W WILNIE. URZ. ST. CYW.” (fol. 12 r) (ryc. 10).

Hachan karaïmski Seraja Szapszał 9 listopada 1937 r. zamówił w Mennicy Państwowej w Warszawie trzy pieczęcie: metalową do tuszu (o średnicy 45 mm), metalową do laku (o średnicy 45 mm), metalową do tuszu (o średnicy 37 mm). Wpłacono wówczas zaliczkę w wysokości 400 zł. Dnia 31 grudnia 1937 r. Mennica Państwowa wystawiła rachunek za wykonanie tych pieczęci, które zostały

¹³ LMAVB RS F 143-365, fol. 6 r.

wysłane do hachana Szapszała do Wilna (ul. Stroma 5 m. 6). Całkowity koszt ich wykonania wynosił 801 zł.¹⁴. Z adnotacji na projektach pieczęci wynika, że zamówiono wzory z fol. 17 r, 18 r.

W tym samym okresie Karaimi, którzy mieszkali na terytorium Republiki Litewskiej w Poniewieżu używali zwykłej słownej pieczętki, bez żadnej symboliki religijnej, którą zastosowano w skierowanym do Szapszała liście z 2 maja 1935 r. (ryc. 14)¹⁵.

Kwestia oficjalnej symboliki religii i narodowości karaimskiej nabrała nowego znaczenia podczas drugiej wojny światowej, kiedy armia niemiecka w 1941 r. zajęła tereny zamieszkałe przez Karaimów, a zagadnienie wyznaniowej i rasowej przynależności stało się kluczowe dla ich przeżycia. Mieszkający wówczas na terenach litewskich Karaimom wydane zostały trójjęzyczne (po niemiecku, litewsku i karaimsku) dowody tożsamości. Wydawcą je miał hachan Seraja Szapszał, na stronie tytułowej znajdował się znany już herb Karaimów (trójpłowy, ukazujący rozdwojony oszczep, tarcze i stylizowany widok twierdzy w Czufut Kale¹⁶ (ryc. 15). Z kolei Karaimi wileńscy używali pieczętki powielającej ikonograficzne wzorce przyjęte przed wybuchem wojny, ale zamiast napisu na otoku w języku polskim, zastosowano język litewski („KARAIMŲ KENESA VILNIUJE”). Taką pieczętkę odnaleźć można na zaświadczeniu wydanym 20 lipca 1944 r. przez hachana Szapszała, w którym stwierdzano, że Rafał Abkowicz był hazanem wileńskim (ryc. 16)¹⁷.

Przemiany polityczne po drugiej wojnie światowej i wcielenie Litwy do ZSRR zmieniło diametralnie warunki egzystencji Karaimów, którzy na skutek sowietyzacji musieli porzucić wiele elementów ich dawnej kultury.

¹⁴ LMAVB, F 301-916, fol. 25.

¹⁵ LMAVB, F 301-10, fol. 83 v; napis na pieczętce brzmi: „Panevėžio Karaimų Bendruomenės Valdyba” (Zarząd Wspólnoty Karaimskiej w Poniewieżu).

¹⁶ LMAVB, F 301-480; pusty blankiet takiego dowodu tożsamości, opatrzony numerem 508. Na tym dokumencie wymienione zostały dwa najważniejsze akty prawne (Reichsminister des Innern. Abteilung Sippenforschungsamt z 5 stycznia 1939 oraz Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Reichskommissar für das Ostland z 21 sierpnia 1941), które potwierdzały tureckie pochodzenie Karaimów (Die türkische Abstammung der Karaimen).

¹⁷ LMAVB, F 301-1057, fol. 70 r.

Bibliografia

- Kiaupa, Zigmantas, *Dwuczłonowe miasto Troki w XV–XVI wieku*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 345–352.
- Kobeckaitė, Halina, *Karaimi w Wilnie i Trokach*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty” 1993, nr 3–4, s. 45–46.
- Gąsiorowski, Stefan, *Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej w Wilnie i jego członkowie w latach 1932-1939*, [w:] *Karaj kiünlari. Dziedzictwo Narodu Karaimskiego we Współczesnej Europie*, pod red. M. Abkowicz i H. Jankowskiego, Wrocław 2004 [druk: 2005] s. 71–83. [Toż w języku rosyjskim, tamże s. 222–234].
- Jaroszyńska, Irena, *Karaimska symbolika w herbie Nowego Miasta*, „Awazymyz” 2008, nr 2 (19), s. 19.

Aneks

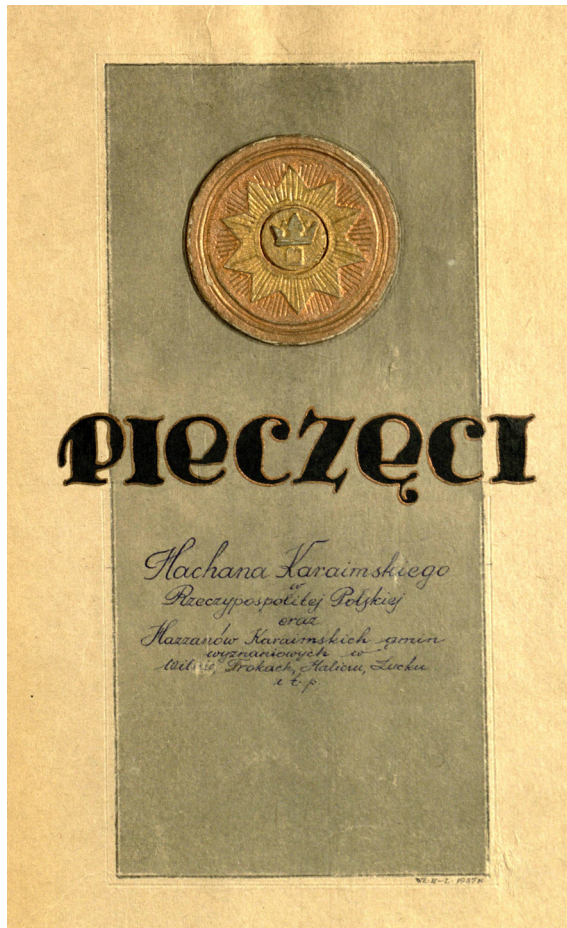
Ryc. 1. LMAVB RS F 305-1057, fol. 22 r.

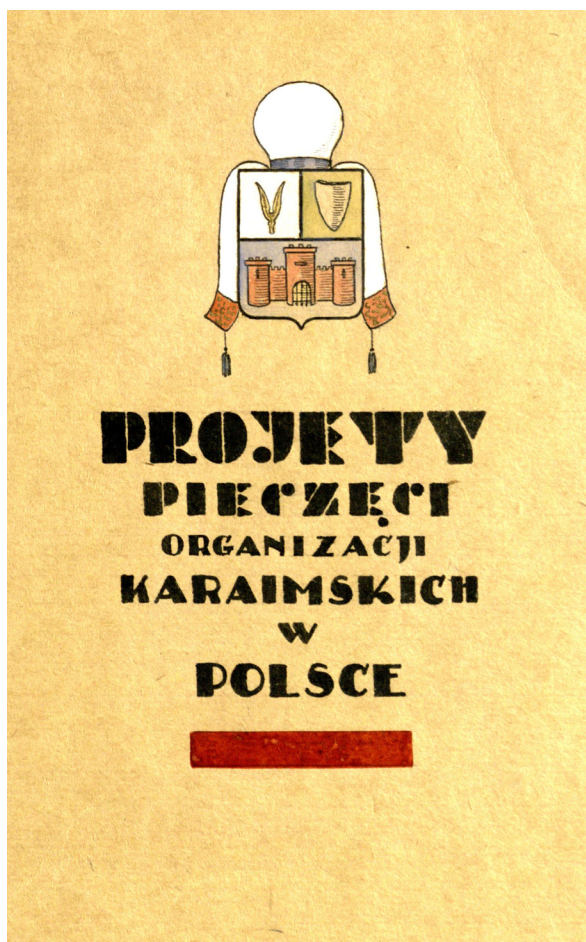
Ryc. 2. Z archiwum Michała Tynfowicza

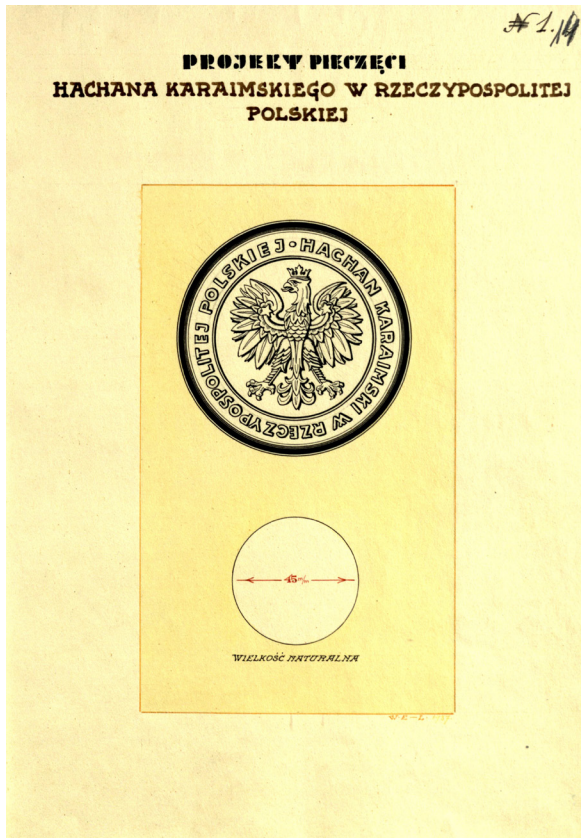
Ryc. 3. LMAVB RS F 143-968c, fol. 2 r.

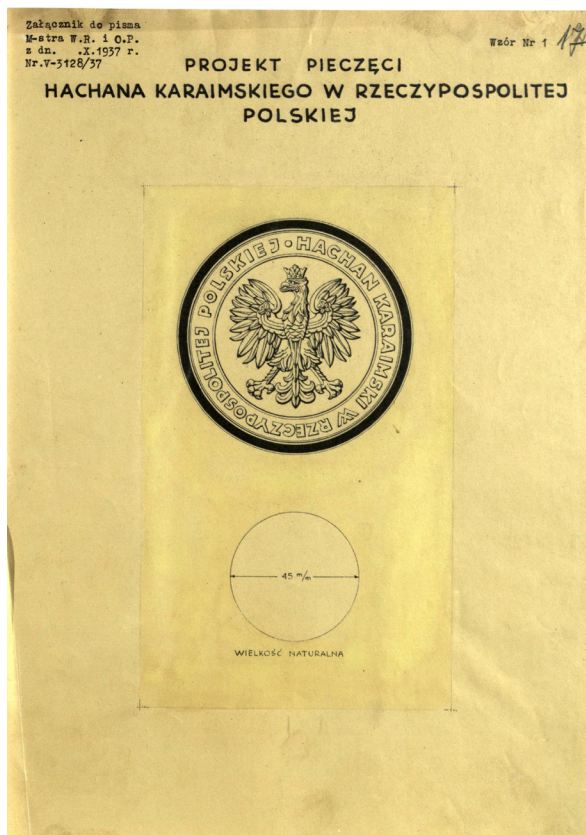
Ryc. 4. LMAVB RS F143-916, fol. 1 r.

Ryc. 5. LMAVB RS F143-916, fol. 2 r.

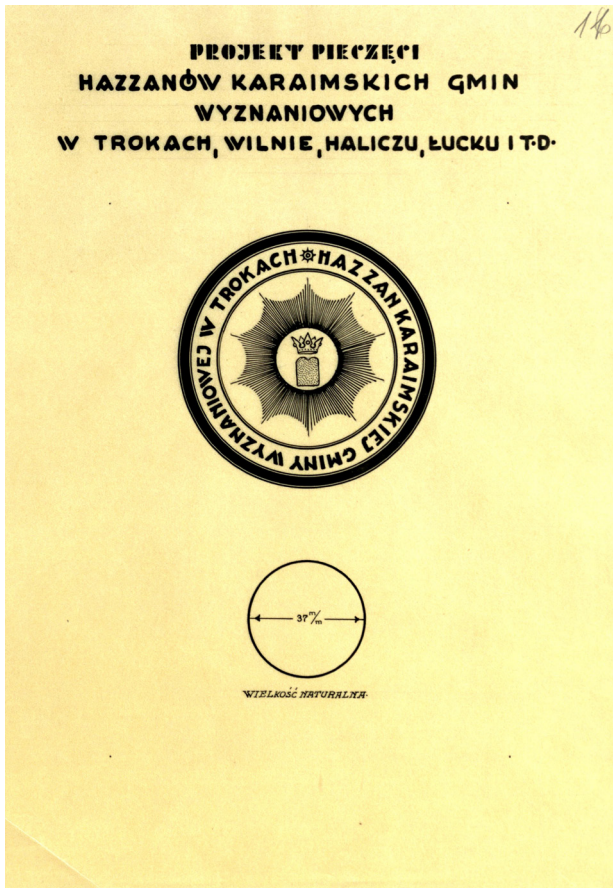
Ryc. 6. LMAVB RS F143-916, fol. 14 r.

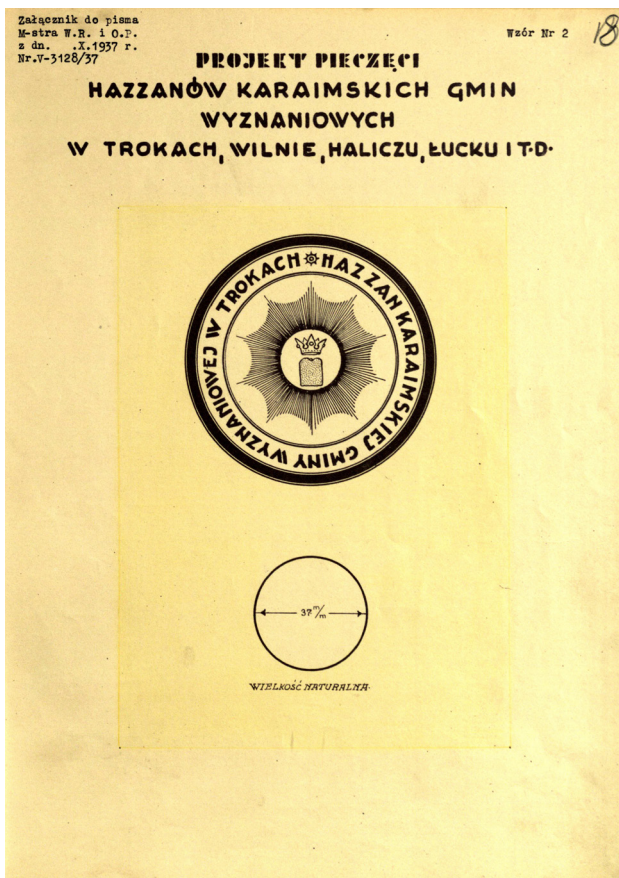
Ryc. 7. LMAVB RS F143-916, fol. 17 r.

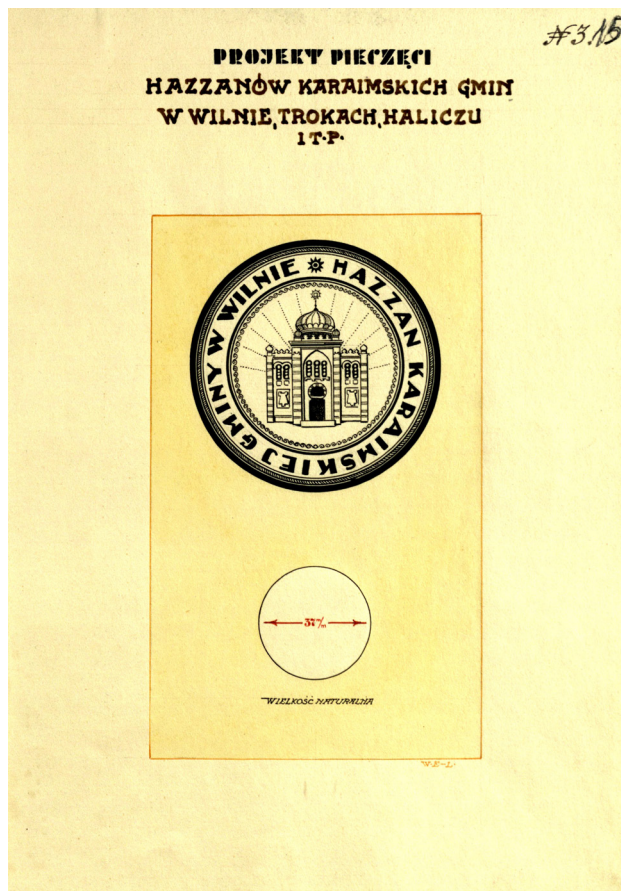
Ryc. 8. LMAVB RS F 143-365, fol. 6 r.

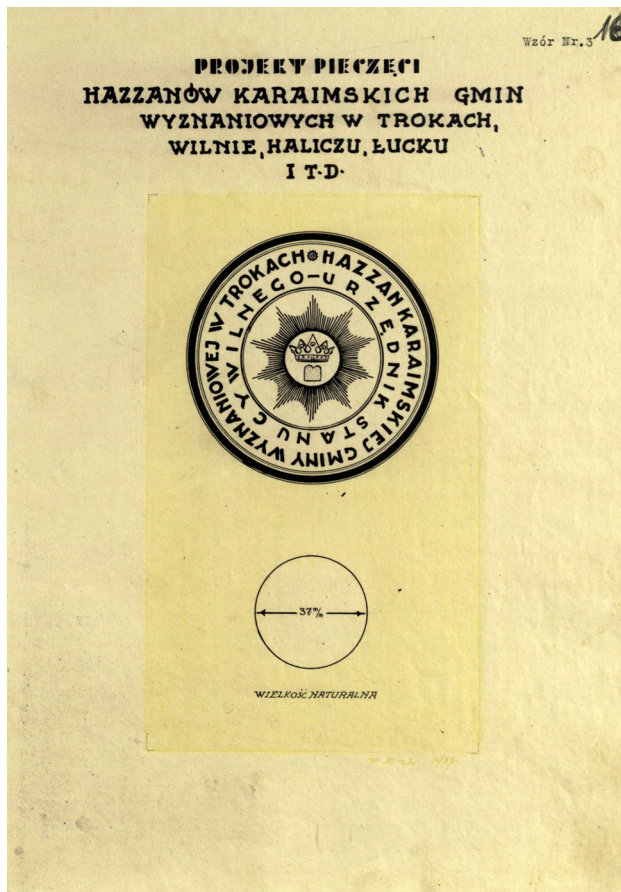
Ryc. 9. LMAVB RS F143-916, fol. 11 r.

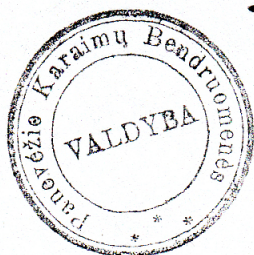
Ryc. II. LMAVB RS F143-916, fol. 18 r.

Ryc. 12. LMAVB RS F143-916, fol. 15 r.

Ryc. 13. LMAVB RS F143-916, fol. 16 r.

Ryc. 14. LMAVB RS, F 301-10, fol. 83 v.

Ryc. 15. LMAVB RS F301-480, fol. 1 r.

Ryc. 16. LMAVB RS F 301-1057, fol. 70 r.